

υπόνοιες περί συνωμοσίας οι οποίες, ωστόσο, από ερμηνευτική άποψη κατέχουν προνομιακή θέση. Σύμφωνα με τον συγγραφέα ο Κωνσταντίνος είχε δίκαιο στις επιλογές του αλλά δεν συνέλαβε την «αόρατη» σύγκρουση της Ατλαντικής κοινότητας με την ορθόδοξη Ανατολή. Αντίθετα ο Βενιζέλος είχε «εναργέστερη εποπτεία της πραγματικότητας» και πίστευε ακράδαντα στην νίκη της Entente καθώς τον «οιστρηλατούσε» ο Β. Ζαχάρωφ, όργανο της βρετανικής πολιτικής. Ωστόσο, το δράμα του Διχασμού, τα αδιέξοδα ή οι προοπτικές της ελληνικής πολιτικής ζωής κατά την περίοδο αυτή δεν ερμηνεύονται τελικά παρά από μία μονοδιάστατη και καθαρά συνωμοτικού τύπου υπόθεση. Από τις προθέσεις αντίπαλων εβραϊκών κύκλων σχετικά με το μέλλον της Τουρκίας. Ενώ ο Βενιζέλος εμφανίζεται συνδεδεμένος με το σιωνιστικό ρεύμα που εκπροσωπούν οι Rotcschild, το οποίο επιθυμούσε την κατάλυση του τουρκικού κράτους (78), η αποτροπή της ολοκλήρωσης του ελληνικού ονείρου και της βενιζελικής πολιτικής αποδίδεται στις Η.Π.Α. και τον πρόεδρο Wilson που συνέπλεαν με «άλλο ρεύμα εβραϊκής προέλευσης σκοπός του οποίου ήταν η διατήρηση της Τουρκίας» (80). Ομολογώ πως η ερμηνεία αυτή είναι πράγματι πρωτοφανής, τουλάχιστον στο πλαίσιο ακαδημαϊκών μελετών. Με τον τρόπο αυτό οι εβραίοι αποκτούν και αυτοί τη θέση τους στον όμιλο των «ξένων υπεύθυνων» για τα ελληνικά δεινά. Πάντως ο αναγνώστης δεν πρέπει να ξαφνιασθεί για το μέγεθος των συνεπειών της εβραϊκής συνωμοσίας που δεν περιορίζεται στην Ελλάδα αποκλειστικά. Ανάμεσα στα άλλα ο συγγραφέας χρεώνει τους εβραίους με τη «συνωμοσία» εναντίον της ορθόδοξης εκκλησίας τον 15ο αιώνα, αλλά και την μορφή που πήρε η γερμανική υποχώρηση πριν το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η γερμανική στρατιωτική ηγεσία απώλεσε την εμπιστοσύνη της στην γερμανική πολεμική οικονομία, τις βασικές γραμμές της οποίας χάραξε, σύμφωνα με τον Μιχαλόπουλο, ο εβραίος βιομήχανος W. Rathenau. Ας υπενθυμίσουμε ότι τούτη η ερμηνεία αποτελεί μέρος της χιτλερικής ερμηνείας της γερμανικής ήττας. Είναι πιστεύω προφανές ότι το ερμηνευτικό σχήμα του Μιχαλόπουλου, πέραν των ανακριβειών στις οποίες στηρίζεται, δεν αποτελεί παρά μια ακόμη εκδοχή της θεωρίας της συνωμοσίας και για τούτο είναι παντελώς ακατάλληλο για την ερμηνεία του Διχασμού ή οποιουδήποτε άλλου ιστορικού φαινομένου.

Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης,
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ
ΚΑΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ,
Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 1996, 280 σ.

Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη

Η ΙΣΤΟΡΙΑ των κοινωνικών επιστημών και ειδικότερα της κοινωνιολογίας στον τόπο μας, από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα, ως ιστορία συγκεκριμένων διανοουμένων, ιδεών, δραστηριοτήτων και θεσμών στα πλαίσια συγκεκριμένων ιστορικών περιόδων, παρά το πολύπλευρο ενδιαφέρον που εμφανίζει και την εθνική μπορεί να πει κανείς σημασία της, παραμένει ακόμη έργο ανολοκλήρωτο. Το έργο αυτό που αντιπροσωπεύει μια συναρπαστική πρόκληση για τους κοινωνικούς επιστήμονες της χώρας μας είναι βέβαια ευκαταίω σταδιακά να ολοκληρωθεί. Ο κοινωνιολόγος Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης ανταποκρίθηκε με επιτυχία στην πρόκληση αυτή συγγράφοντας την πρώτη φάση της ιστορίας της ανάπτυξης της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα από την εποχή των αρχών του αιώνα, όταν την πρωτοεισήγαγε από την κεντρική και δυτική Ευρώπη οργανισμό διανοούμενοι και πολιτικοί μας στον χώρο της ελληνικής διανόησης (όπως ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος) μέχρι το 1936, όταν η δικτατορία του Μεταξά σήμανε και το τέλος «της μεσοπολεμικής κοινωνιολογικής μόδας». Πριν από τη δημοσίευση του βιβλίου του Αλέξανδρου-Ανδρέα Κύρτση *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο* (1996) η ελληνική βιβλιογραφία είχε να επιδείξει, από ό,τι γνωρίζω, μόνο δυο μελετήματα (του 1967 και του 1987) για τους τρόπους με τους οποίους καλλιεργήθηκε η κοινωνιολογία στην Ελλάδα προπολεμικά από τους τότε πρωταγωνιστές της ιστορίας της¹. Όμως, για πρώτη φορά στο πρόσφατο έργο του Α.-Α. Κύρτση η ιστορία αυτή αποτέλεσε αντικείμενο μιας ξεχωριστής εμπειριστατωμένης και λεπτομερειακής μελέτης· ακόμη κυριότερο, εντελώς πρωτοποριακό χαρακτήρα έχει η προσπάθεια του συγγραφέα να τοποθετήσει τις τότε εισαγόμενες στον τόπο μας κοινωνιολογικές ιδέες στο ευρύτερο νοηματικό πλαίσιο από το οποίο προήλθαν και στον κοινωνικο-πολιτικό χώρο στον οποίο κυκλοφορούσαν στη Γαλλία και ιδίως στη Γερμανία τα ταραγμένα χρόνια του μεσοπολέμου. Την εποχή εκείνη ιδίως η γερμανική κοινωνιολογία φαίνεται να απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τις ιδέες κλειδιά των κλασικών κοινωνιολόγων στις οποίες κυριαρχούσε η χειραφέτηση της κοινωνιολογικής σκέψης από οποιαδήποτε μεταφυσική και η επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων που συνδέονταν με τη νεωτερικότητα με τη χρήση ορθολογικών-επιστημονικών μέσων. Με το δυσχερές αυτό εγχείρημα καταπιάνεται ο συγγραφέας στο πρώτο κεφάλαιο του έργου του «Η μεσοπολεμική κρίση των εκσυγχρονιστικών ιδεών» (σσ. 21-117) για να φωτίσει πληρέστερα την ελληνική περίπτωση. Το κύριο ερώτημα που

τον απασχολεί είναι «με ποιο τρόπο ο εκσυγχρονιστικός προσανατολισμός της κλασικής κοινωνιολογικής σκέψης υποσκάπτεται από τη μεσοπολεμική συνείδηση της κρίσης;» δεδομένου ότι «η εισαγωγή και η πρόσληψη των ιδεών στην Ελλάδα του μεσοπολέμου και η ενσωμάτωσή τους σε εκσυγχρονιστικές αντιλήψεις δεν είναι δυνατόν να εξηγηθεί χωρίς την κατανόηση της εξέλιξης των ευρωπαϊκών κοινωνιολογικών ιδεών και των περιδινήσεων που προκαλούν οι μεσοπολεμικές επιστημονικές» (σελ. 33). Η πυκνότητα της ανάλυσης που χαρακτηρίζει το πρώτο αυτό κεφάλαιο, το οποίο μπορεί δίκαια να χαρακτηριστεί και ως συμβολή στην κοινωνιολογία της γνώσης, απαιτεί την αδιάκοπη προσοχή του αναγνώστη που όμως ανταμείβεται γιατί του δίνεται η δυνατότητα να εμβαθύνει με κριτικό τρόπο στην περίπλοκη σχέση ανάμεσα στις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες και στις ιδέες καθώς και στους παραγωγούς και στους φορείς των τελευταίων αυτών, που είναι οι διανοούμενοι. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει για τους μελετητές της ιστορίας της ανάπτυξης (αλλά και υπανάπτυξης) της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα το δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης του Α.-Α. Κύρτση «Διανόηση και Κοινωνιολογική σκέψη, 1920-1936» (σσ. 119-180) γιατί σ' αυτό ο συγγραφέας παραθέτει και αναλύει ένα πλούσιο εμπειρικό υλικό που άντλησε κυρίως από τον έντυπο λόγο των διανοουμένων της εποχής με βάση το οποίο αποκαλύπτει με οξυδέρκεια και λεπτομερειακό τρόπο τις τότε διαμορφούμενες τάσεις κοινωνιολογικής, συχνότερα κοινωνιολογούσας, σκέψης στον τόπο μας. Σύμφωνα με την εκτίμηση του συγγραφέα, η κοινωνιολογία ήρθε ως μόδα και έγινε μόδα στην Ελλάδα μεταξύ των πιο καλλιεργημένων μελών της αστικής της τάξης τις τρεις πρώτες δεκαετίες του αιώνα. Τα στοιχεία που προσδίδουν στην διάδοσή της τον χαρακτήρα μόδας είναι αυτά, «α) της έντυπης προτύπων, β) της σύμπτωσης σε διακριτά δίκτυα επικοινωνίας και της διαμόρφωσης κοινής ταυτότητας αυτών που υιοθετούν ορισμένες νοοτροπίες και γ) της τάσης διαφοροποίησης προς αυτούς που δεν αξιολογούνται ως ικανοί να καταλάβουν την αξία των προτύπων ή να τα μιμηθούν σωστά...» (σελ. 120). Η διάδοση και η έστω και περιορισμένη αποδοχή του νέου αυτού ρεύματος ιδεών (ιδίως αυτών που συνδέονταν με την κλασική κοινωνιολογία του Durkheim και του Weber) δεν θα ήταν όμως δυνατόν στον τόπο μας χωρίς την ύπαρξη ορισμένων πολιτικών και κοινωνικών προϋποθέσεων. Εύστοχα παρατηρεί ο συγγραφέας ότι οι κοινωνιολογικές απόψεις είχαν «λειτούργησιμη σημασία για τους εκσυγχρονιστικούς πολιτικούς στόχους του βενιζελισμού» (σελ. 120). Η

ίδρυση το 1908 της «Κοινωνιολογικής Εταιρείας» από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου συνέδεσε ευθύς εξαρχής την κοινωνιολογία με την πολιτική στην Ελλάδα (κάτι που διεκώλυσε την ιδεολογική χρήση της πρώτης) όχι όμως και με τον ριζοσπαστικό μαρξισμό. Το πολιτικό μοντέλο των Βρετανών Φαβιανών (Fabians), με έμφαση στους δημοκρατικούς θεσμούς και στην ενσωμάτωση των εργατών στις πολιτικές διαδικασίες, είναι αυτό που φαίνεται να συγκεντρώνει τις προτιμήσεις του Παπαναστασίου και των διανοουμένων του κύκλου του. Με βάση φαβιανά αλλά και γερμανικά πρότυπα, η «Κοινωνιολογική Εταιρεία» «μετεξέλισσεται στα 1916 στην «Εταιρεία των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών» και αποτελεί τον σημαντικότερο χώρο συζητήσεων, όπως επίσης και προώθησης της σύνδεσης των κοινωνικών επιστημών με την κρατική πολιτική» (σσ. 142-143). Κύριο επικοινωνιακό όργανο της νέας Εταιρείας είναι το *Αρχίον των Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* το οποίο διευθύνεται από τον γνωστό οικονομολόγο Δημήτριο Καλιτσουνάκη και συνέχισε την έκδοσή του μέχρι και την δεκαετία του '70. Τα άρθρα και οι μεταφράσεις κοινωνιολογικού περιεχομένου που δημοσιεύονται σ' αυτό, όπως και σε άλλα περιοδικά αλλά και εφημερίδες της εποχής, γίνονται αντικείμενα διεισδυτικού σχολιασμού από τον Α.-Α. Κύρτση. Ο συγγραφέας διακρίνει δυο περιόδους που διαφοροποιούνται σημαντικά: την περίοδο 1908-1920 της εισαγωγής των κοινωνιολογικών ιδεών (συμπεριλαμβανομένων και του μαρξισμού) και την περίοδο 1920-1936 κατά την οποία «παρατηρείται μια εκπληκτική αριθμητική αύξηση των συγγραμμάτων, των άρθρων και των βιβλίων με κοινωνικο-επιστημονικό περιεχόμενο που εκδίδονται στην Ελλάδα (σελ. 124). Από το 1920 και μετά ο πανεπιστημιακός χώρος αναπτύσσει μια νέα δυναμική που άλλοτε προωθεί την ανάπτυξη της κοινωνιολογικής σκέψης και άλλοτε την αντιμάχεται, όπως στην περίπτωση της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πρωτοποριακός είναι αναμφισβήτητο ο ρόλος της Νομικής Σχολής Αθηνών. «Οι υφηγητές Α. Σβώλος και Δ. Καλιτσουνάκης είναι οι πρώτοι που δημιουργούν προϋποθέσεις νέων προσανατολισμών... Ακολουθούν αργότερα οι υφηγητές των Κανελλόπουλου και Βεζανή που συμβάλλουν στην εισαγωγή του πνεύματος της γερμανικής κοινωνιολογίας στις νομικές σπουδές. Αν και τα ονόματα δεν είναι πολλά και δεν διαμορφώνουν πλειοψηφίες, ο συσχετισμός αλλάζει. Το ότι η κοινωνιολογική σκέψη ορισμένων διδασκόντων του συναγματικού δικαίου και της πολιτικής οικονομίας σχετικοποιεί τον παραδοσιακό νομισμο της Σχολής, αποτελεί σημαντικό γεγονός στο πλαίσιο αποδοχής του

κοινωνιολογισμού στον πανεπιστημιακό χώρο. Η ίδρυση της νέας θέσης έκτακτου Καθηγητή κοινωνιολογίας που καταλαμβάνει ο Κανελλόπουλος στα 1933 επισημοποιεί το τέλος των αντιτάσεων της Νομικής Σχολής» (σελ. 131). Στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ο Αβροτέλης Ελευθερόπουλος είχε εκλεγεί Καθηγητής κοινωνιολογίας ήδη από το 1929. Το πρωτοποριακό ενδιαφέρον των Ελλήνων νομομαθών μέσα στον πανεπιστημιακό χώρο, αλλά και έξω από αυτόν, για την κοινωνιολογία και τις δυνατότητες της συμβολής της στον δημοκρατικό-αστικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας είναι ένα αξιοσημείωτο πνευματικό γεγονός. Δίκαια ο Α.-Α. Κύρτσος αφιερώνει μια ξεχωριστή ενότητα του δεύτερου κεφαλαίου στο θέμα αυτό με τίτλο «Κοινωνιολογικές τάσεις στο χώρο των νομομαθών» αναδεικνύοντας έτσι την ιδιαίτερη ονομασία του (σσ. 161-166). Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα κατά την υπό εξέταση περίοδο και μετέπειτα έχει μελετηθεί συστηματικά και εκτεταμένα². Ο Α.-Α. Κύρτσος προσεγγίζει τα έργα ορισμένων διανοουμένων της αριστεράς, όπως του Γ. Σκληρού, του Δ. Γληνού και του Δ. Δανιηλίδη, από την πολύ συγκεκριμένη σκοπιά του κατά πόσο αυτά συμβάλλουν στην προώθηση της κοινωνιολογίας και ποια είναι η σχέση τους με τον μαρξισμό (σσ. 149-160). Την περίπτωση του Δανιηλίδη ο συγγραφέας θεωρεί ιδιότυπη και παρεξηγημένη. Στο δε έργο του εντοπίζει αρκετές επιδράσεις του κοινοτιστή Κ. Καραβίδα. Ένα από τα ενδιαφέροντα συμπεράσματα του Α.-Α. Κύρτση είναι ότι «πάντως το έντονο ενδιαφέρον για τις συντεχνιακές ιδέες δεν οδήγησε τους σοσιαλιζόντες διανοούμενους σε φασιστοειδείς ιδεολογίες, σύμφωνα με ορισμένα Ευρωπαϊκά πρότυπα» (σελ. 158). Στο τρίτο κεφάλαιο του έργου του (σσ. 181-242) ο συγγραφέας δίνει τον τίτλο «τέσσερις κοινωνιολόγοι». Πρόκειται για τους Αβροτέλη Ελευθερόπουλο (σσ. 181-188), Παναγιώτη Κανελλόπουλο (σσ. 188-214), Ευάγγελο Λεμπέση (σσ. 214-226) και Πέτρο Ζήση (σσ. 227-233). Στο προλογικό του σημείωμα (σσ. 9-20) τους χαρακτηρίζει ως «τους τέσσερις πιο σημαντικούς Έλληνες που ασχολήθηκαν με την ακαδημαϊκή κοινωνιολογία και με την εισαγωγή της στην ελληνική γραμματεία» και εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει το έργο τους. Γράφει: «προσπάθησα να συνυψάνω την παρουσίαση της δικής μου οπτικής με την παράθεση των δικών τους λέξεων» (σελ. 18). Ο Αβροτέλης Ελευθερόπουλος και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος είναι γνωστοί ως θεμελιωτές της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα (ιδίως ο δεύτερος), όχι μόνο λόγω του έργου τους, αλλά και γιατί ήσαν οι πρώτοι που δίδαξαν την κοινωνιολογία στα ελληνικά Πανεπιστήμια: ο Αβροτέλης

Ελευθερόπουλος ως Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1929-1937) και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ως Υφηγητής (1929-1933) και μετέπειτα ως έκτακτος Καθηγητής (1933-1935) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο Ευάγγελος Λεμπέσης είναι λιγότερο γνωστός, παρόλο ότι υπήρξε Καθηγητής κοινωνιολογίας στην Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Σχεδόν άγνωστη στο ελληνικό κοινό θα παρέμενε η συμβολή του διακεκριμένου δικηγόρου και νομομαθούς Πέτρου Ζήση στην κοινωνιολογική θεωρία και ειδικότερα στην θεωρητική κοινωνιολογία του δικαίου αν δεν την απεκάλυπτε ο Α.-Α. Κύρτσης δικαιολογώντας έτσι τον χαρακτηρισμό που του προσέδωσε, και ως κοινωνιολόγου, με την ευρύτερη βέβαια έννοια του όρου, που ήταν άλλωστε προσφιλής στους κύκλους της ελληνικής διανόησης τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Αν ο αναγνώστης αναζητήσει ένα γενικότερο συμπέρασμα που να προκύπτει από την ιστορία των τρόπων με τους οποίους καλλιεργήθηκε η κοινωνιολογία στην Ελλάδα από ορισμένους κύκλους διανοομένων κατά την περίοδο 1908-1936, αυτό, νομίζω, συνοψίζεται στην ακόλουθη εύστοχη παρατήρηση του συγγραφέα της: «... η επίσημη κοινωνιολογία στην Ελλάδα κατέρρευσε κατά τη δεκαετία του 1930, όχι μόνο λόγω της φιλοσοφικής της ανεπάρκειας, αλλά λόγω της αδυναμίας της να προσφέρει έστω και στοιχειωδώς εμπειρικές εικόνες της ελληνικής κοινωνίας και των προβλημάτων της» (σελ. 12). Στο «Επίμετρο» (σσ. 243-249) τον απασχολούν ειδικότερα ορισμένοι από τους λόγους στους οποίους οφειλόταν «η κατάσταση αυτή της απάντησης της ανάλυσης των κοινωνικών πραγμάτων».

Είναι ατυχές ότι κατά την πρώτη φάση της ανάπτυξης της κοινωνιολογίας στον τόπο μας, η σημαντική αυτή κοινωνική επιστήμη δεν συνδέθηκε με την κοινωνιολογική έρευνα της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας. Έπρεπε να φθάσουμε στα μέσα της δεκαετίας του 1950 για να αρχίσει να προβάλλεται και να ενισχύεται από μια μερίδα διανοομένων και πολιτικών μας η μελέτη της ελληνικής κοινωνίας με τις μεθόδους που διαθέτουν οι κοινωνικές επιστήμες. Στην προώθηση του νέου αυτού θετικιστικού πνεύματος στον χώρο των κοινωνικών επιστημών (νέου για τα τότε ελληνικά δεδομένα) πρωτοποριακός ήταν ο ρόλος του λιγότερο γνωστού *Ελληνικού Κέντρου Κοινωνιολογικών Μελετών* (με πρόεδρο τον Κώστα Στεφανάκη) και του περιοδικού του *Κοινωνιολογική Έρευνα* (1957) και βέβαια του *Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών* που ιδρύθηκε ως το πρώτο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών από την UNESCO και την τότε ελληνική κυβέρνηση το 1959. Υπό τη διεύθυνση του Ιωάννη

Περισιάνη από το 1960 μέχρι το 1967, όταν το διέλυσε η στρατιωτική δικτατορία, διεξήχθησαν στα πλαίσια του πλήθους εμπειρικών ερευνών πάνω σε φαινόμενα και προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας, των οποίων πολλά πορίσματα δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό του *Κοινωνιολογική Σκέψη* (1966) που διηύθυνε ο Ευάγγελος Κατσάρος, όπως και προηγουμένων το περιοδικό *Κοινωνιολογική Έρευνα*.

Νομίζω ότι ο Α.-Α. Κύρτσης αδικεί τα σημαντικά επιτεύγματα της περιόδου αυτής (1954-1967) στον χώρο των κοινωνικών επιστημών που άνοιξαν τον δρόμο στην εμπειρική διερεύνηση της ελληνικής κοινωνίας όταν εντοπίζει ως ορόσημο στην ανάπτυξη της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τη δεκαετία του 1980 (σελ. 11 και σελ. 249). Στο σύνολό της η μελέτη του Α.-Α. Κύρτση *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο* αποτελεί αναμφισβήτητα αξιόλογη συμβολή στην κοινωνική ιστορία των ιδεών και των διανοομένων του τόπου μας, όπως και στην κοινωνιολογία της γνώσης. Οι εξιστορήσεις και οι αναλύσεις του φωτίζουν σε λεπτομερειακό επίπεδο με κριτικό τρόπο (ορισμένες μάλιστα φορές με υπερβολικά κριτικό τρόπο), συχνά με περίτεχνο ύφος (ιδίως στο πρώτο κεφάλαιο), και πλήθος εύστοχων παρατηρήσεων τον δύσκολο δρόμο που ακολούθησε η ανάπτυξη της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα τις τρεις πρώτες δεκαετίες του αιώνα – δρόμο που την απομάκρυνε τότε από τη χρήση εμπειρικών μεθόδων για τη διερεύνηση της ελληνικής κοινωνίας. Η πλουσιότερη βιβλιογραφία, ελληνική (σσ. 251-267) και ξένη (σσ. 267-280) που παραθέτει ο Α.-Α. Κύρτσης στο έργο του αυτό αποτελεί σημαντικό βοήθημα για όσους ενδιαφέρονται για την ιστορία των κοινωνικών επιστημών στον τόπο μας την εποχή εκείνη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. J.G. Peristiany, «Sociology in Greece» στο *La Sociologia contemporanea nell' Europa Occidentale e nelle Americhe*, Roma 5-10 Settembre 1967, σσ. 263-280. Βλ. και Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, επιμέλεια, *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα. Με κείμενα 30 συγγραφέων*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1987, σσ. 15-34.

2. Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, Εισαγωγή, επιλογή κειμένων, υπομνηματισμός, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, τόμ. Α' 1990, τόμ. Β' 1991, τόμ. Γ' 1993.